

1. Program oborové práce

Cílem práce *Isotopie v Povídkách malostranských* je aplikace aparátu interpretační sémantiky na konkrétní texty.

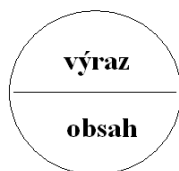
Za jeden ze dvou základních výchozích bodů své práce pokládám dílo Françoise Rastiera *Sens et textualité* (Rastier 1989). Rastier zde postulují dvě základní teze: první, že text nemůže být redukován na soubor vět, a druhou, že text nepředstavuje pouze empirický, ale zároveň jediný předmět studia lingvistiky¹, což se možná jeví jako tvrzení triviální, leč coby východisko pro lingvistický rozbor literárních textů je tvrzením zásadním. Rastier svůj aparát vyzkoušel v praxi na prozaických textech (své závěry pak publikoval ve své výše jmenované knize).

Druhým výchozím bodem je Hoskovcův projekt celostního popisu jazyka, jehož pojmový aparát je prozatím v největší šíři vyložen v monografii *Formální morfologie litevštiny ve funkčním popisu jazyka* (v tisku) a v přednášce *Od významu jazyka ke smyslu textu (O dobrodružství strukturalistické cesty)*². Hoskovec zde v metodologické shodě s Rastierem definuje základní pojmy aparátu interpretační sémantiky.

1.1 Základní pojmy

Interpretační sémantika je sémantika postavená na interpretaci znaků. Bere v potaz elementární jazykové znaky (nedívá se tolik na větné uspořádání). V dějinách strukturalistického myšlení se dá dobře doložit zápas o předmět (jazykového) znaku, který je pojat jako binární a zkoumán je diferenčně. Binárnost znaku, spojení výrazového a obsahového plánu, dobře ilustruje představa kruhu, jež ve scholastické tradici symbolizuje celek (viz obr. 1).

Obr. 1

¹ *I wish to demonstrate, on the one hand, that a text cannot be reduced to a series of sentences, and on the other, that it constitutes not only the empirical object, but also the real object of linguistics* (Rastier 1997).

² Předneseno v PLK 22.01.2007. V tisku.

Diferenční přístup zkoumá znak ve srovnání s jiným znakem, neopouští řeč, zůstává ve světě jazyka. Znak můžeme uchopit jen vůči jinému znaku. Totožnost obsahu je dána tím, co dovoluje rozdíl k jiným obsahům. A stejně tak totožnost výrazu je dána tím, co dovoluje rozdíl k jiným výrazům.

Znak lze zkoumat ve dvojím prostředí. Uvnitř abstraktního systému jazyka nebo uvnitř konkrétních textů. Byť je abstraktní systém oproti konkrétním textům příznačně v singuláru, existuje škála jazykových systémů, v jejímž rámci dochází k jejich vzájemnému překrývání. Např. systém celého společenství, systém jedné society, jednoho díla (gramatika homérské řečtiny³). Konkrétní texty jsou oproti abstraktnímu systému, jak již zmíněno, v plurálu. Nabízí se možnost zkoumat různé texty na základě jednoho systému (problém vyvstává ve chvíli, kdy je nutné se pro některý systém rozhodnout a rozhodnutí adekvátně odůvodnit). Cesta k výběru může vést přes tázání se: na čem je založena *konkrétnost* textu? Odpověď zní: především situační a žánrové ukotvení textu zakládá jeho konkrétnost.

Z různosti prostředí, ve kterém lze znak/text zkoumat, vyplývá také rozdíl ve způsobu práce. V abstraktním systému se nabízí nástroj *komutace*⁴. Všechny znaky, které se mohou vyskytnout, mohou být srovnávány s jakýmikoli dalšími znaky. Výsledek většiny takových srovnání však vede k jedinému závěru, a sice že nikam nevede. Úkolem je prokázat přítomnost rysů výrazového nebo obsahového plánu. Zde se postupně naplňují tři základní fáze komutace: 1. intuitivní fáze; 2. deduktivní fáze; 3. fáze nabízí dvě možnosti: buďto se a) podaří nalézt dvojici komutujících morfémů, nebo se b) dvojici komutujících morfémů najít nepodaří; podle společně sdílené zkušenosti je potom třeba se rozhodnout, zda pokračovat v hledání, či hledání ukončit a prohlásit, že hledaná jednotka neexistuje (není však žádané uzavírat se před možností, že hledaná jednotka bude přece jen v budoucnu nalezena).

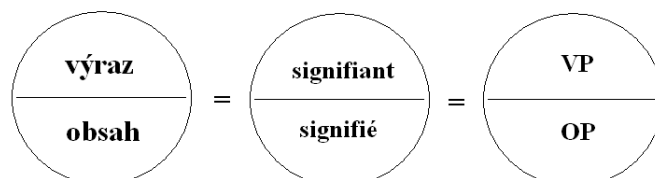
V konkrétním textu se ukazuje jako užitečný nástroj *selekce*. Znaky jsou zkoušeny v konkrétním textu (nejedná se o selekci ve smyslu „vyhazování“ znaků z textu). Jedná se o selekci rysů obsahového plánu, jež se skutečně uplatňují. Pro jeden znak je celý text kontextem, ovšem nikoli všechno z daného textu je kontextem. V tom právě spočívá selekce: podle určitých sdílených postupů k sobě spojím, anebo nespojím nějaké dva znaky; budu se dívat na určitý znak v kontextu určitého znaku, anebo jiného znaku.

³ Ne každé dílo stojí za to, aby byla sepsána jeho vlastní gramatika. Je však možné napsat gramatiku jakéhokoli díla.

⁴ Pojmenováním termínu se vědomě odkazuje na práci Louise Hjelmsleva *O základech teorie jazyka* (Hjelmslev 1972).

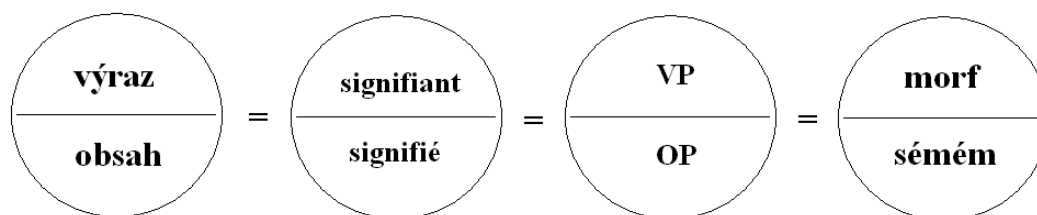
Na cestě k interpretaci znaku/textu je nutno stanovit si, co se má považovat za znak minimální. Ve shodě s mnohými strukturalistickými přístupy za minimální znak pokládáme morfém. DeSaussurovské signifiant lze přiřadit k *výrazovému* plánu (VP) a signifié k plánu *obsahovému* (OP) (viz obr. 2).

Obr. 2

Minimálnost tohoto znaku spočívá v minimálnosti spojení, jak ve výrazu, tak obsahu. Jinými slovy: minimálnost morfému zajišťuje fakt, že po redukci VP nelze uplatnit původní podobu OP⁵, přiřazení jiného OP je jen věcí „náhody“. VP morfému je morf; skládá se z fonémů a prosodémů, resp. fonémat a prosodémat. OP morfému je sémém; jednotkami sémému jsou sémata (viz obr. 3). Morf je konstantní záležitost, oproti tomu sémém je proměnlivý. Sémémy ovšem nejsou soubory sémát⁶, ale podsoubory sémát popsané uvnitř souboru definic. Podle toho vůči čemu sémém porovnávám, podle toho vždy uchopím určitý okruh rysů. Morfém se zde popisuje *diferenčně*; jeden morfém se tedy porovnává s jiným(-i), přičemž dochází k porovnávání obou plánů současně (viz již výše).

Obr. 3

⁵ A také *vice versa*: OP zmenším např. tak, že odstraním všechna gramatická sémata, přičemž zbytek je náhodou OP jiného znaku, nacházím jeho protějšek ve VP, tudíž je to taky znak; např. v češtině *jeden – jen* (týž kořen před cca 1000 lety). V lit. *vienas – vien* = jeden – jen, jenom (příslowce, resp. rematizátor), *visas – vis* = celý – „cele“, tedy „vůbec“, *dešimtis – dešimt* = desítka – deset. Týká se to maximálně pěti litevských kořenů. (Hoskovec III/8.1)

⁶ My rozkládáme sémém na sémata, ale rozbor není jednoznačný. Je to konstrukt vzniklý z porovnávání.

Séma⁷ je jednotka obsahové stránky morfému, tedy jednotka sémému⁸, resp. distinktivní rys sémému⁹. Do takovýchto rysů lze rozložit OP. Sémata rozlišujeme inherentní vs. aferentní, generické vs. specifické.

První souvisí s pluralitou jazykových systémů a motivací je zde snaha uchopit sémém v jeho proměnlivosti, resp. uchopit proměnlivost sémému. Konkrétně jde o séma inherentní a aferentní¹⁰ (viz již výše). Séma *inherentní* je přítomno ve všech systémech, resp. v systému nejšířěji uchopitelném – v dialektu. *Aferentní* je přítomno jen v některých systémech a podsystémech: idiolektech a sociolektech. Hoskovec zavádí tyto pojmy v abstraktním systému, tedy pro účely komutace. Úkolem selekce v OP je zjišťovat, které z oněch aferentních sémát skutečně je a které není přítomno v konkrétním textu. (Jazyk je postaven na kulturně-sociálních normách, jež zahrnují rozdělení na dialekty, sociolekty a idiolekty, tato problematika tedy zcela správně patří do jazykovědy.)

Druhá dichotomie pojmů souvisí se snahou zavést podsystémy, ve kterých komutační srovnání má nějakou hodnotu nebo vůbec něco dává. Tato dvojice slouží za nástroj kategorizace sémát. Sémata se zde dělí na *generická* a *specifická*, přičemž příkladem generického sématu může být rys /náboženství/ u morfémů *svatba* a *pohřeb* – přítomnost či nepřítomnost tohoto generického sématu dokáže u těchto morfémů vybudit aferentní rys /církevní/ či /občanský/. S ohledem na generická sémata lze řešit mimo jiné např. homonymii - *pánev* a *lopatka*: /anatomie/ vs. /domácnost/; *chléb* a *víno*: /náboženství/ vs. /stravování/. Z toho lze usoudit, že generické séma označuje nějakou *třídu* (séma rodové). Specifické séma oproti tomu označuje *jednotku* ve třídě (séma druhové). Specifičnost se mění podle třídy, třída však není danost, ale taky se mění. Podle zařazení třídy jsou vnímány jednotky: nůž ve třídě *příbor* (vedle vidličky, lžice ad.) vs. *nástroj* (vedle nůžek, šroubováku ad.). Třidu generických sémát sémému lze pojmenovat *klasém*. Specifická sémata sémému lze shrnout pod termín *sémantém*.

⁷ V sémantice se vedle sémát objevují noémata. Noetika je nauka o (cestách) poznání. Noéma je jednotka pojmová, oproti sémátům vystupuje z jazyka.

⁸ Není to však nezměnitelně hotový soubor sémát. Viz níže sémata inherentní a aferentní, resp. generická nebo specifická.

⁹ Zde se nabízí otázka, zda existuje nedistinktivní rys, složka, která neliší sémémy... Odpověď zní: ano. V případě, že neexistuje sémém, který se od daného sémému liší jen tím rysem. Resp. v daném jazyce nenajdeme dva morfémy, které se liší jen tímto rysem, např. „znečištění velkoměst“ vs. „mír“ (*holub* vs. *holubice*). (*Mansarda* je nositelem nedistinktivního rysu „malá“.) Přítomné nedistinktivní rysy mohou vytvářet systémy (např. *šňatek* vs. *svatba*).

¹⁰ Inherentní = v tom, uvnitř vězící, vlastní. V terminologii PLKu se označuje jako *centrální*. Oproti tomu aferentní = přídatný a v terminologii PLKu se používá pojem *periferní*.

Generické séma označuje nějakou *třidu* → séma rodové Klasém
Specifické séma *jednotka* ve třídě → séma druhové Sémantém

Oblast zkoumání se tímto rozděluje na tři základní úrovně: dialekt, sociolekt a idiolekt (viz taky již výše). *Dialekt* – ve vědomém rozporu s českou terminologickou tradicí – stojí nad ostatními úrovněmi. Jde o soubor útvarů, jehož systémovým úkolem v případě češtiny je například i to, abychom dobře kombinovali spisovné a obecněčeské prostředky. *Sociolekt* je soubor jazykových útvarů jedné society, ať už je vymezena jakkoli¹¹. A *idiolekt* je jazyk jednoho díla (spíše než jednoho člověka¹²).

Tento aparát něco aktualizuje a něco deaktualizuje. Pracujeme s morfémem, sémata jsou inherentní a aferentní a odtud vychází tato škála intenzity.

		text	
		aktualizace	deaktualizace
jazyk	<i>inherence</i>	1	3
	<i>aference</i>	2	4

Na straně inherence a aference je škála síly (intenzity) působení konkrétních sémat v konkrétním textu. Aktualizované séma inherentní má nejsilnější intenzitu (1). Nicméně v konkrétním textu může inherentní séma zaniknout, např. lexikální jednotka *zrak* má v abstraktním systému jazyka/dialektu inherentní séma /vidění/, ale v textu se může objevit syntagma *slepý zrak*, jež ono inherentní séma /vidění/ popírá (3). Cokoli může být deaktualizováno, a to i popřením. Inherentní séma může být textově aktualizováno. Aference je v povědomí, v kompetenci mluvčího jazyka. Mluvčí jazyka ví, že se určitý aferentní rys vyskytuje v určitých kontextech. Nejslabší intenzita se objevuje u deaktualizované aference, totiž tam, kde aferentní séma není textově aktualizováno¹³.

¹¹ Česká tradice se zajímá o povahu komunit, ale stejně tak může zkoumat povahu souboru textů.

¹² Mluvčí jazyka disponuje více idiolekty.

¹³ Bylo by nešikovné tvrdit u aferentního sématu, že je deaktualizováno.

1.2 Hierarchie vztahů sémát – pojmový aparát na straně abstraktního systému

Taxém je soubor sémémů nejnižšího stupně nebo nejmenšího rozsahu. Paradigmatická struktura sémémů, jež se dělí o jeden společný prostor a mezi nimiž dochází k bezprostředním opozicím. Polopaticky řečeno: taxém je malý objem morfémů, ve kterém jejich srovnávání dává smysl. Je to definiční obor morfémů, které spojuje to, že jsou v daném taxému. Onen společný rys se dá uchopit jako séma. A tím i taxém je zároveň sématem. Sémém přitom nemusí být popsán jediným rysem, ale může být popsán i trojicí rysů (např. pád + číslo + rod). V gramatické kategorii slovesného času jde např. o opozici mezi přítomem a přeteritem, zbylé kategorie (osoba, číslo, způsob....) se ovšem sdílejí. Stran lexikálních jednotek lze coby příklad použít lexikon barev, konkrétně ‚červený‘ a ‚černý‘. Lexikální taxémy nejsou obecně uzavřené, a dochází u nich k vnitřním opozicím.

Doména (oblast) je soubor taxémů. Doména není konstantní entitou, její podstatou zůstává interpretace (jedním z úkolů uměleckého díla je hrát si s doménami). Při literární práci se přechází z oblasti do oblasti. Odtud lze usuzovat na záměr díla, umělecký efekt. Při setkání určitých sémát se otevře vždy nová oblast (např. zátiší chléb a víno mezi pochutinami otevřou oblast náboženství). Doména je výsek znaků natolik úzký, že v jeho rámci nedochází k polysémii mezi sématy různých taxémů. Zahrnuje okruhy věcně (kulturně-sociálně) související; volí mezi systémem jazyka a uspořádáním světa. Např. /chléb/ a /víno/ v oblasti: *stravování* vs. *náboženství*. Nebo ‚lopatka‘, ‚pánev‘ a ‚mozeček‘ v doméně *domácnosti* vs. *medicínské* doméně (další sémémy téhož taxému *medicína* jsou např. /kosti/). Domén existuje značné množství a jejich vzájemný poměr je neuspořádaný. Pojem *doména* lze zastřešit jako vyrovnání se s faktem, že na taxém je možné nahlížet jako na séma. Doménu pak lze pojímat jako soubory generických (taxématických) sémát.

Dimense je soubor definic (např. ‚lžice‘, ‚vidlička‘, ‚nůž‘). Jedná se o nejširší, nejobecnější třídu (na rozdíl od domén). Podstatné stran dimense je, že se zde vytvářejí opozice, a tím dochází k jednoznačnému sémantickému rozlišení. Dimensí je nižší počet než domén. Za příklad lze uvést protiklady *životné* vs. *neživotné*, *neutrální* vs. *vulgární*, *neutrální* vs. *vznešený*.

Pro přehlednost uvádím tabulku:

‘lžíce’			
taxém	//příbor//	implikační vztahy?	ano, ale jak kde;
doména	/stravování/	‘kamna’ vs. ‘kuchař’ (živ.!)	neuspořádaná
dimenze	/neživotné/		uspořádaná

1.3 Vztahy mezi sématy

Mezi sématy lze rozlišovat několik druhů vztahů: aglomerace, selekce, komutace, isotopie a alotopie. Aglomerace je shromažďování sémát (ani ne ve smyslu aditivitu, ale právě spíše aglomerace). Selekcí a komutací (viz výše).

Klíčovým pojmem pro tuto práci je isotopie¹⁴. *Isotopie* je účinek opakovaného syntagmatické výskytu téhož sématu, resp. *účinek souvýskytu určitého sématu v různých sémémech*. V posloupnosti morfémů vyhledávám totožnost sématu, záměr v textu. Vztah ekvivalence mezi sémémy zakládá právě ono opakující se séma. Isotopie má ambici postihnout celý text, přičemž je pro ni lhostejno, zda je séma inherentní či aferentní nebo generické či specifické.

Rastier definuje sémantickou isotopii jako *effect of a syntagmatic recurrence of one and the same seme. Relations of identity between occurrences of the isotopizing seme bring about relations of equivalence between sememes that include them* (Rastier 1997: 264). Přičemž *isotopizing [is] said of a seme whose recurrence creates an isotopy* (Rastier 1997: 263).

Např. pleonasmy *kotěcí kotě, jarní jaro, kulatý kruh*. Všechna sémata, která jsme zde schopni vidět, jsou totožná. Univerzálnost sémát tedy nikam nevede. Když je shoda sémémů příliš velká, nastává problém. Je poté zapotřebí nejen výskytu téhož sématu, ale také sématu rozdílného (vnitřní alotopičnost – termín viz níže). Proto je potřeba najít kontext, ve kterém by se to dalo použít syntagma *kulatý kruh*. To se nabízí např. při rýsování ve škole (kulatý kruh lze odlišovat od kruhu narýsovaného nezdařile). Za příklad minimální isotopie je možné uvést syntagma (spojení substantiva a adjektiva) *hravé kotě*. Dokonalá isotopie je tautologie¹⁵, např. *Žena je žena*.

¹⁴ Slovo *isotopie* zavedl do lingvistiky Greimas (1966), a to vědomě s motivací chemicko-fyzikální. Jde o atomy, které mají rozdílnou *atomovou hmotnost*, ale stejné atomové číslo. Vykazují tudíž rozdílné *fyzikální vlastnosti* (hmotnost), ale stejné vlastnosti chemické. Pro lingvistiku z toho vyplývá, že v případě isotopie mluvíme o tomž, ale různými výrazovými prostředky.

¹⁵ Z pohledu sémantiky motivované logikou se jedná o tautologii. Séma /ženskost/ + séma /ženskost/, toť specifická sémata uvnitř generického sématu /pohlaví/.

Alotopii Rastier definuje jako *contextual relation of exclusive disjunction between two sememes (or two groups of sememes) that include incompatible semes* (Rastier 1997: 261). Jinými slovy, alotopie je různomístnost; vztah výlučnosti mezi sémémý, které obsahují nekompatibilní sémata (např. *Ten chlap je baba.*). Alotopie je důležitá, ba nutná proto, aby byla vidět totožnost jiných sémémů. U alotopií se můžeme setkat i s jistými potížemi, a sice např. *vdaná stará panna* – skrze gramatické syntagma je to sice struktura vytvořitelná, otázka však zůstává: co znamená? Lexikální jednotka *vdaná* je nositelkou sématu /manželství/, lexikální jednotka¹⁶ *stará panna* je nositelkou sématu /ne-manželství/. V tomto okamžiku je nutno nalézt možnou interpretaci, např. na stará kolena se vdala, popř. změnila své společenské postavení, nezměnila svou povahu, své vzorce chování.

Zbývá zodpovědět otázku: co zakládá jednotu textů?¹⁷ Jedna z možných odpovědí je *naratív*, analogie k syntagmatu. *Syntagma* je postavené na formálně vyjadřovaných vztazích či na gramatických vztazích mezi prvky. V případě narativu došlo během 20. století k několika pokusům (Propp, Greimas – s různou mírou úspěšnosti) o nalezení formální textové struktury, jednoty textu nebo textového úseku. Zmínění literární vědci vycházeli z předpokladu, že je naplněna apriorní struktura narativu. Pokoušeli se pak tuto formální textovou strukturu hledat. To bylo prvotním účelem gramatiků. Podařilo se jim však popsat pouze dění (schémata dění souvisí se schématy myšlení, mluvení ap.). Nepodařilo se jim popsat narativní konvence.

Propp svůj výzkum rozumně omezil na *jeden žánr* (pohádku). Greimas výsledky Proppovy práce (a dalších) převádí na *jakýkoli žánr*, a tím se neubrání banalizaci všech aktantových vztahů.

Rastier přichází v roce 1987 s pojmem isotopie. Odtud plyne nová možnost řešení otázky: O čem je literární dílo? Naratologové tady stojí proti sémantickým toposům. Tvrdí například, že literární dílo je o hrdinovi, po kterém se román jmenuje. Sémantické *topoi* budou namítat, že dílo je o hranicích morálky.

Jak bylo vyloženo výše, rastierovský plán má určitý program. V rámci tohoto programu se pokouším aplikovat jistý aparát (F. R. – T. H.) na konkrétní materiál (vybrané *Malostranské povídky*). Tento otevřený program tedy konkretizuju na souboru textů. Pojetí isotopie nabízí dva možné způsoby uchopení. Isotopující sémata se zde vybírají jak z morfémů, které jsou rozměru (na úrovni) lexémat, minimálních samostatných účastníků větných vztahů, tak

¹⁶ Jedná se o jeden sémém. Má sice komplexní vnitřní strukturu, ale funguje jako jednotka.

¹⁷ V aparátu interpretační sémantiky je text dán. Otázka textovosti textu se neklade, je nemístná. Text je danost, až konkrétní text si žádá situační ukotvenost a žánrové zařazení.

z morfému jiné povahy, ať již slouží slovtvorbě či právě větnému usouvztažení. (Že lexématická minimálnost se nevyklučuje s vnitřní slovtvornou složitostí, rozvádí Hoskovec I/2.1.) Užitečnější bude druhý způsob, a sice cesta opakovaného výskytu sémémů (což ostatně taky odpovídá Rastierově definici). Tímto způsobem se můžu pokusit uchopit problém tématu textu.

Nutno přiznat, že aparát interpretační sémantiky neumožňuje mnoho. Dovede na jazykovém materiálu předvést séma (v případě *Pana Ryšánka a pana Schlegla* /protiklad/) a prokázat, že dané séma je přítomno v textu trvale (což je rovněž podstatou isotopie). Literární dovednost se projevuje tím, že dané séma střídá nosiče. Elegance literárního díla ukazuje autorovu schopnost obměny nositelů trvale přítomných sémat.

Snahu aplikovat rastierovský program na dílo Jana Nerudy lze podpořit citací Felixe Vodičky: *Jen tehdy, uvědomíme-li si, že se literárním obrazem odhaluje zároveň reálný základ určitého pojmu, který se stal součástí společenského vědomí, máme možnost pochopit sám smysl (...) [Nerudova] úsilí.* (Vodička 1969: 182)